

УДК 37(477)(092)

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ СОФІЇ РУСОВОЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

Коваленко Є. І.

У статті автор подає видатного українського педагога Софію Русову як вченого педагога-реформатора, яка ввібрала всі прогресивні ідеї реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX століття, та розкриває інноваційну сутність її педагогічних ідей у процесі розбудови сучасної системи шкільної освіти в Україні.

Ключові слова: Софія Русова, реформаторський рух в педагогіці, педагогічні інновації, школа, вчитель.

В статье автор представляет выдающего украинского педагога Софию Русову как ученого педагога-реформатора, вобравшего все прогрессивные идеи реформаторской педагогики конца XIX – начала XX века, и раскрывает инновационную сущность её педагогических идей в процессе развития современной системы школьного образования в Украине.

Ключевые слова: София Русова, реформаторское движение в педагогике, педагогические инновации, школа, учитель.

The author presents prominent Ukrainian educator Sofia Rusova as a scientist and reformer, who embraced all progressive ideas of the reformatory pedagogy at the end of the 19th – the beginning of the 20th century, and reveals the innovative essence of her pedagogical ideas in the development of contemporary system of school education in Ukraine.

Key words: Sofia Rusova, reformatory movement in pedagogy, pedagogical innovations, school, teacher.

Вивчення педагогічної спадщини педагогів минулого пов'язане з прагненням вчених у минулому віднайти витoki провідних наукових ідей сучасності, адже історико-педагогічні дослідження набувають статусу інноваційних і відіграють дедалі вагомішу роль у процесі реформування сучасної системи освіти.

Педагогічна спадщина С. Ф. Русової як унікальне явище в історії освіти України характеризується тим, що вона одночасно була ідеологом, методологом, організатором освіти, вченим-аналітиком, педагогом, психологом, методистом. Саме вона відіграла визначну роль у розвитку педагогічної освіти в Україні. Її ім'я стає зіркою першої величини у світлому сузір'ї видатних українських педагогів-сподвижників рубежу XIX–XX століть. Її велика творча спадщина увійшла в золотий фонд педагогічної науки й завжди актуальна. Цілком по-сучасному сприймається нині, як і колись, заклик Софії Русової працювати на благо українського народу: “Життя не где, воно кличе нас до роботи. І доля, щастя нашого народу залежить від того, як ми проведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої, дужої нації”.

Софія Русова сформувалася як педагог-науковець, ввібравши всі прогресивні ідеї реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX століття, які й сьогодні живлять педагогічну думку. Той період характеризувався бурхливим сплеском у педагогічній науці і практиці. Він був викликаний кризою в педагогіці, її неспроможністю формувати таку людину, яка б відповідала виховному ідеалу людини тієї епохи, який співзвучний сучасності: це мала б бути людина, яку відзначали б такі риси, як самостійність, ініціативність, творчість, внутрішня готовність взяти на себе відповідальність за власне життя, за суспільний прогрес. Результатом стало виникнення різних педагогічних течій і теорій. Спільним для всіх цих течій була заміна парадигми “школи навчання” на парадигму “школи активної, діяльної (трудової)” та парадигму “вільного виховання” чи їх поєднання.

Метою даної статті є спроба розглянути основні педагогічні ідеї Софії Русової крізь призму сучасності та розкрити їх інноваційну сутність у процесі розбудови сучасної системи шкільної освіти.

Творчу науково-педагогічну діяльність просвітителька поєднувала з державно-управлінською та громадською у сфері освіти в період, коли Україна виборювала свою незалежність і перед нею стояли ті ж завдання, що й сьогодні. Софія Русова сформуvala концепцію національного виховання дітей і молоді, основні положення якої не втратили своєї актуальності і в наш час знайшли розвиток у Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді.

Україна сьогодні стала на шлях демократичного розвитку суспільства і формування ринкових відносин в умовах техногенної революції. І перед педагогічною наукою і практикою стоять такі ж невідкладні завдання, які стояли перед розвиненими країнами на початку ХХ століття, але в Україні вони ускладнені соціально-економічною та глобальною екологічною кризою – забрудненням води, повітря, продуктів харчування, підвищенням радіаційного фону, поширенням алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, СНІДу. Подальший розвиток життя на планеті вчені пов'язують з вихованням молоді на засадах гуманізму, толерантності, діалогу культур. Це є актуальним і для України. Саме з вихованням молоді пов'язані надії на зміцнення держави, розвиток демократії, економічне піднесення і процвітання, підвищення добробуту народу. Проголошений ще Софією Русовою культ особистості і сьогодні зобов'язує педагогів переосмислити виховні технології, основні ідеї яких базуються на засадах гуманістичної педагогіки.

До основоположних ідей Софії Русової, які сформувалися під впливом реформаторського руху в педагогіці і, на наш погляд, є інноваційними у навчально-виховній практиці навчальних і позашкільних закладів, відноситься й педоцентричний підхід до організації навчально-виховного процесу. Думка про те, що центральною фігурою у виховному процесі повинна бути дитина, що вона є сонцем, навколо якого обертається весь педагогічний процес, сформувалася у загальних рисах у Ж.-Ж. Руссо і була розвинена в кінці ХІХ – на початку ХХ століття Дж. Дьюї як протипага традиційній, авторитарній педагогіці, що відводила визначальну роль в організації виховного процесу вчителю, програмі, підпорядковуючи їм дитину. Всі праці Софії Русової пронизує педоцентричний підхід до виховання. Сьогодні педоцентричний підхід до виховання є подальшим, вищим розвитком принципу природовідповідності. Прогресивними є ідеї С. Русової щодо вивчення особливостей розвитку кожної дитини, її інтересів, прагнень, здібностей, створення умов для природного росту і розвитку кожної дитини, її вільної пізнавальної і трудової діяльності, створення умов для саморозвитку, самонавчання і самовиховання, осмисленого визнання нею своїх можливостей і життєвих цілей. Заслужують на увагу її думки стосовно того, що вивчення дітей, їх розвитку слід проводити не з метою селекції, а для визначення міри допомоги, максимально можливої індивідуалізації, опори на життєвий досвід дитини, створення для неї ситуацій успіху, що формує у вихованців почуття віри у себе, свої можливості, прагнення до самовдосконалення своєї особистості. Всі ці ідеї знаходять свій розвиток у розробці технологій особистісно зорієнтованого виховання, концептуальні засади якого розробляються академіком І. Д. Бехом.

Важливою є й її ідея щодо пріоритету виховання над навчанням. На основі аналізу розвитку історії педагогіки на основі культури С. Русова зазначала, що в усі часи, з моменту виникнення школи як соціального інституту, пріоритетним було виховання людини відповідно до того виховного ідеалу, який панував у суспільстві. Яскравим прикладом може бути афінська і спартанська системи виховання, система лицарського виховання в середньовіччі, у якій практично навчання у нашому розумінні було відсутнім. З часом навчання починало займати все відчутнішу роль у діяльності закладів освіти. Проте С. Русова звертала увагу на те, що видатні педагоги минулого визначали пріоритетність завдань виховання над навчанням. Так, Я. А. Коменський говорив: якщо вихованець встигає у знаннях, але відстає у моральності, то він більше відстає, ніж встигає; а К. Д. Ушинський свою фундаментальну працю назвав "Людина як предмет виховання". Ця ж думка є наскрізною у творах С. Русової. Такий же підхід характеризує і практику шкіл нового типу, педагогічні колективи яких прагнуть створити багате освітньо-виховне розвивальне середовище. Масова ж школа все ще залишається дидактичною, і зусилля вчителів в основному спрямовані на організацію навчальної діяльності учнів.

У працях С. Русової акцентується увага на тому, що школа має бути центром організації життя дитини. Це означає, що педагогічний процес школи є соціальною системою, яка передбачає загальну мету виховання, її конкретизацію на основі вивчення учнів, їх інтересів, поглядів, організацію діяльності і виховного середовища, з постійним вивченням виховних впливів на дитину, корекцію її поведінки з залученням всіх доступних засобів – сім'ї, учнівського колективу, педагогічного колективу, засобів масової комунікації, масової культури, позашкільного спілкування і т. д. Ця ідея вперше чітко була сформульована американським філософом і педагогом Дж. Дьюї, який проголосив гасло: школа – це суспільство в мініатюрі, це соціальна община. Цю ідею розвиває й С. Русова, прагнучи до створення у закладах освіти відповідного виховного середовища, створення школи, яка б стала осередком дитячої культури, її другим домом, “хатою радості” для дитини, де дитина не лише навчається, а спілкується з друзями, трудиться, має можливість задовольнити свої потреби та інтереси.

Працю С. Русова визначає як важливий засіб і основу виховання. Вона зазначає, що у недалекому минулому центром виховання дитини була сім'я. Участь дітей у праці, їх діяльність виступала джерелом розвитку їх уявлень, основою набуття ними корисних знань, орієнтації в навколишньому світі, була джерелом їх соціального виховання, бо через пристосування до існуючого світу засвоювалися форми поведінки, прагнення бути корисним членом суспільства. Школа у той час була без особливої шкоди для справи виховання відносно невеликим додатком до сімейного виховання – для навчання грамоти і рахунку. З індустріалізацією виробництва і відчуженням праці від сім'ї остання втрачає можливості включення дитини у трудовий процес. Це спричинює негативні наслідки виховання молоді. У зв'язку з цим у педагогіці утверджується думка, що необхідно поглибити взаємодію сім'ї і школи з трудового виховання, покласти трудовий метод в основу організації навчально-виховного процесу. Ці ідеї на початку століття прозвучали у працях Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнера, П. Блонського, Р. Штайнера, С. Русової та ін. Залучення вихованців до продуктивної праці формує у них такі якості, як самоповага, відповідальність, організованість, дає можливість переживати почуття радості від творчості, власної цінності. На жаль, сьогодні недооцінюється праця як виховний засіб і не знаходиться втілення та подальшого розвитку той прогресивний досвід у цій галузі, що має наша педагогіка і, зокрема, праці С. Русової.

Позитивну оцінку дала С. Русова і такій виховній технології, як шкільне самоврядування, яке на початку ХХ століття розвинулося у практиці прогресивних шкіл США, Німеччини, Англії та інших країн Європи і поширювалося на такі напрямки роботи школи: активна участь дітей у вирішенні питань внутрішньошкільного життя; організація праці – виконання у шкільних майстернях замовлень населення, робіт для задоволення власних потреб; випуск власної шкільної газети (як правило, щотижневика), у якій висвітлювалися новини шкільного і міського (чи сільського) життя; організація учнівських клубів та об'єднань; організація зв'язків із зовнішнім світом – зустрічі з вченими, державними і громадськими діячами тощо.

Сьогодні школи мають певний досвід організації учнівського самоврядування, конкретні, специфічні для кожної школи форми його організації, органи самоврядування. Практика показує, що участь вихованців у органах самоврядування розвиває у них організаторські і лідерські якості, ініціативу, формує відносини взаємної відповідальності, громадську думку. Історичний досвід вчить, що система учнівського самоврядування не виникає стихійно, а є кропіткою організаційно-педагогічною працею, що передбачає допомогу вихованцям у визначенні найдоцільніших форм і структури учнівського самоврядування, довіру, інструктаж і навчання активу, підтримку у виконанні прийнятих рішень і т. п. І, по-друге, форми учнівського самоврядування не є постійними, вони змінюються, розвиваються, як і все шкільне життя.

Як педагог-психолог С. Русова відзначила, що діти-підлітки впливають один на одного сильніше, ніж дорослі на дітей. Саме на цій ідеї, з її точки зору, має базуватися діяльність дитячих і молодіжних клубів, організацій і об'єднань, історія яких сягає античної епохи, часів Українського ренесансу – зокрема Києво-Могилянської академії, розвитку світового скаутизму та пласту в Україні. На цю закономірність вперше у вітчизняній педагогіці звернув увагу К. Д. Ушинський. Він писав: “Той моральний вплив наставника на хлопчика далеко не дорівнює тому, що його мають

хлопчики один на одного. Школа становить громаду, яка має свою громадську думку, таку ж сильну, як і думка світу, навіть сильнішу... отже, найважливіше створити і підтримувати високоморальний тон між вихованцями. І перетворити на знаряддя добра цю громадську думку, яка діє могутньо в усякому напрямі. Якщо громадська думка школи піднеслась до того, що між вихованцями вважається ганьбою обдурити, низькістю зловживати довір'ям, тоді значна частина дисципліни може бути надана самим вихованцям..." [4, с. 38].

С. Русова зазначала, що група, що об'єднується добровільно, – це основний провідник соціальних цінностей, групових норм для дітей, що входять до неї. Це винятково сильний канал впливу на особистість, на формування її ідеалів. Серед цінностей у підлітків і юнаків високе місце посідають цінності молодіжної субкультури, тому важливо прилучити їх до виховного процесу, педагогізувати їх.

У наш час як за кордоном, так і в практиці України набуває поширення інноваційний метод освіти "рівний – рівному" як певна виховна технологія, коли молода людина оволодіває знаннями, набуває соціального досвіду в ході спілкування з ровесниками. Особливо цінний досвід використання цієї технології у впровадженні здорового способу життя, утвердженні моральних ідеалів.

Як провідна ідея крізь всі праці С. Русової проходить віра у потенційні творчі можливості дитини. Вона вказувала на суттєві індивідуальні відмінності у розвитку дітей, але водночас висловлювала думку, що всі діти від природи є здатними до навчання і виховання, до творчої діяльності. Так, С. Русова писала, що у нервовій системі кожної дитини залишається велика кількість клітин нерозвинених, недозрілих, залишаються невикористаними певні можливості, а може, їх розвиток сприяв би творенню генія. Різниця між мозком генія і звичайної людини не в кількості клітин, а в їх розвитку. Тому вчена головною метою нової української школи вважала збудження й надання змоги виявитися самостійним творчим силам дитини.

Сьогодні й у вітчизняній, і в зарубіжній педагогічній науці ця ідея утвердилася, проте вона ще не повністю усвідомлена практичними вчителями, серед яких побутує думка, що здатність до творчості є винятковий дар. Тому актуально звучать її думки щодо факторів формування творчої особистості, необхідності утвердження розвивальної парадигми освіти, ролі позашкільної освіти у розвитку творчих здібностей вихованців, вимог до особистості вчителя. Основою становлення творчої особистості є впровадження в практику закладів освіти принципу свободи. С. Русова простежує розвиток цієї ідеї в історичному аспекті. Вона писала, що пошуки шляхів формування творчої особистості в історії розвитку педагогічної думки велися з давніх часів. Вже давні мислителі (Сократ, Платон та ін.) творчість пов'язували з вільною діяльністю людини. Французький гуманіст епохи Відродження М. Монтень першим серед освітніх принципів називає принцип свободи, вважаючи великою педагогічною помилкою, коли учнівську молодь постійно опікають, привчають до допомоги, в результаті якої вона втрачає свободу і власну силу. Позбавлена права на сумніви вже у юному віці, вона стає рабом. М. Монтень закликав учителів відмовитися від насилля і примусу у вихованні. У кінці XVIII століття у педагогічному романі Ж.-Ж. Руссо виразно прозвучали ці ж думки про необхідність надання вихованцю свободи, про створення умов для природного саморозвитку закладених у ньому потенцій. Пізніше ідея вільного виховання була підхоплена Л. Толстим (Росія), Елен Кей (Швеція), М. Монтессорі (Італія), К. Вентцелем, С. Шацьким (Росія), Р. Штайнером (Німеччина), С. Френе (Франція). Американське прогресивістське виховання (Дж. Дьюї та ін.), розвиваючи ідеї педоцентризму, значною мірою спиралась на положення теорії вільного виховання (організація занять за інтересами, збільшення питомої ваги самостійної навчальної діяльності учнів з наданням можливості вибору занять, зокрема дальтон-план, впровадження у навчальний процес проєктивних методик). В Україні ці ідеї репрезентували С. Русова та її однодумці. "Свобода виховання, – зазначала С. Русова, – не значить необмеженість бажань, а є лише вільне виявлення всього, що є в дитині найкращого, що найліпше сприяє тому, щоб з учнів стали особи дужі, лояльні, правдиві, люди з ясным розумом, чулим серцем і міцною волею" [2, с. 299].

Утвердження в психолого-педагогічній науці положення про те, що особистість формується у діяльності і що для формування певних рис особистості необхідно її включити у діяльність, яка вимагає прояву цих якостей, настійливо вимагає включен-

ня у навчально-виховний процес ситуацій свободи дій учнів, їх ініціативи, самостійних рішень. Тільки таким чином може формуватися досвід творчої діяльності.

Останнім часом значно зріс інтерес до проблеми свободи у вихованні. Актуально звучать думки С. Русової стосовно того, що протиставлення парадигми вільного виховання, в основі якої природний саморозвиток, самотворення особистості, її досвіду, інтересів, прагнень і здібностей, і парадигми школи навчання, основаної на дисципліні, є помилковим. Педагогіка XXI століття повинна будуватися на використанні позитивного досвіду цих парадигм. Переважна більшість сучасних виховних і освітніх технологій базуються на ідеях вільного виховання.

С. Русова ще на початку XX століття закликала до співробітництва учасників педагогічної взаємодії. Такими учасниками вважаються вчителі і учні. Щодо навчання, то, безперечно, саме вони складають основу взаємодії, хоч важливою є і роль батьків. С. Русова звертає увагу на те, що стосовно виховання дитини, то історична практика розглядає цю проблему ширше, відносить до учасників виховного впливу передусім батьків і родичів дитини (дідуся і бабусю, вуйка і тітку та ін.), духовного наставника (священника, ксьондза) і духовних батьків – хрещених дитини. Саме ця категорія учасників педагогічного впливу традиційно опікувалася душею дитини, її духовним катарсисом, емоційним благополуччям та гармонією з навколишнім світом і з самим собою. Тому вважаємо доцільним рекомендувати нашим сучасним педагогам звернутися до педагогічної спадщини С. Ф. Русової щодо ролі і значення широкого родинного оточення та релігії у формуванні духовної моральності людини.

Не втратили свого значення й думки С. Русової щодо вимог до особистості вчителя (педагога), його майстерності. Вихователь (вчитель), говорила С. Русова, має бути людиною творчою, якщо він ремісник – то це найтяжче ремесло. “Вчитель має не лише вчити учнів, але й виховувати їх характер. А найголовніше – зміцнювати їх волю і викликати свідоме відношення до своїх обов’язків, почуття відповідальності” [2, с. 239]. С. Русова ставила високі вимоги до теоретичної підготовки вчителя. Його науковим підґрунтям мають бути знання з філософії, соціології та етики, психології, анатомії, фізіології та антропології. Особливу роль вона відводила психології, зазначаючи, що “більшість наших помилок у вихованні лежить у замалому знанні психології” [3, с. 10].

Вплив особи вчителя, на переконання С. Русової, шириться далеко за мури школи, він сприяє економічному й моральному розвитку не тільки доручених офіційно учителеві дітей-школярів, а й їх батьків, їх родин. Сучасно звучать її слова: “Такої постаті вчителя, постаті нового Моїсея, що виводить свій народ з тенет темряви, несвідомості, поневолення – до нового життя, вимагає сучасний стан України від учителя тої єдиної школи, де має вчитися весь український народ без жодних соціальних обмежень” [2, с. 240].

Виділені нами педагогічні ідеї С. Русової у педагогічних технологіях сьогодення не існують ізольовано. Вони взаємопроникають, взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одна одну. Ці ідеї не є й новими, вони лише потребують осмислення і втілення їх у життя в тих нових умовах, в яких нам доводиться виховувати молоде покоління.

Література

1. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія : навч. посіб. / уклад. і автори вступних статей Є. І. Коваленко, Н. І. Белкіна ; заг. ред. Є. І. Коваленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 664 с.
2. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 1997. – 320 с.
3. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 4 кн. / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, О. М. Таран. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2008. – Кн. 3. – 2008. – 240 с.
4. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 1983. – 488 с.